

MISIRLI İSLAM TARİHÇİSİ VE HUKUKÇUSU MUHAMMED HUDARÎ BEK (1837-1927): HAYATI, ESERLERİ VE FİKHÎ GÖRÜŞLERİ

Prof. Dr. Ferhat KOCA*

Abstract

Egyptian Islamic Historian and Jurist Muhammad al-Hudarî Bek: His Life, Books and General Opinions About Islamic Law

In this article we will present biographical information about Muhammad al-Hudarî Bek who is a specialist in Islamic history and Islamic jurisprudence in particular. We will give detailed information about his academic and professional activities and publications. Then we will have a general outlook for the views of him in the field of Islamic legal theory and law history.

Key words: Muhammad al-Hudarî Bek, Islamic history, Islamic jurisprudence, law history, usûl al-fıqh.

I. MUHAMMED HUDARÎ BEK'İN HAYATI VE ESERLERİ

A. HAYATI

Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudarî, 1289 (1872) yılında Kahire'de doğdu. Elmas el-Hâcib mescidinin hatibi olan babasının hocalarından birine nispetle, kendisine "el-Hudarî" nisbesi verildi.

Yüksek öğrenimine el-Ezher'de başlayan Hudarî, 1309 (1891) yılında buradan ayrılarak Dâru'l-Ulûm Üniversitesine geçti ve bu üniversiteden mezun oldu.

İlk görevine Sudan'ın başkenti Hartum'da şer'î kadı olarak başlayan Hudarî Bek, burada üç yıl kaldıktan sonra, Kahire'deki el-Kadâu's-şer'î Medresesine önce müderris, sonra da vekil (müdür) olarak tayin edildi ve on iki yıl süreyle bu görevde kaldı. el-Câmiatü'l-Mısıriyye'nin kurulmasıyla birlikte, bu üniversiteye İslam tarihi profesörü olarak atandı. Bir ara Mısır Maarif

*

Bakanlığında müfettiş olarak görev yapan Hudarî Bek, bu görevde iken 8 Şevval 1345 (10 Nisan 1927) tarihinde Kahire'de öldü.

Hudarî Bek hayatı boyunca tarih, fıkıh, usul ve edebiyat ilimleri ile meşgul olmuş ve özellikle el-Camiatü'l-Mısriyye'de hoca iken birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerden biri de Mısır'ın meşhur edebiyatçısı Tâhâ Hüsey'n'dir. Hudarî Bek talebesi Tâhâ Hüsey'n ile daha sonraki yıllarda tarih ve edebiyat konularında çeşitli polemiklere girmiştir.¹ Taha Hüsey'n, hocasının tatlı bir sesi ve temiz bir lehçesi olduğunu, ancak Avrupa'da verilen tarih derslerini dinlemediği için, derslerinde eski tarih kitaplarını tenkit etmeden ve konular hakkında derinleşmeden nakillerde bulunduğunu söylemiştir.²

B. ESERLERİ

1. *Usûlü'l-fıkh* (Kahire 1329/1911, 1920, 1929, 1933, 1962, 1385/1965, 1969). Hudarî bu eserini, 1905 yılında, bugünkü Hartum Üniversitesi'nin temelini teşkil eden, Gordon Koleji'nde (Gordon Memorial College) Sudan şer'i mahkemelerine kadı olarak yetiştirilmek üzere okuyan öğrencilere fıkıh usulü dersleri verdiği zaman yazmıştır. Eser açık ve anlaşılır bir üslupla kaleme alınmıştır. Hudarî Bek bu kitabını Muhammed Abduh'a takdim etmiş, Abduh kitabı tetkik ettikten sonra, öğrencilerin teşriin sırlarını, (makâsıdu's-şeria, kanunun ruhu) öğrenebilmeleri için, Şâtübî'nin (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât* adlı eserinden de faydalanmasını Hudarî Bek'e tavsiye etmiş; o da bu tavsiye üzerine, söz konusu eserden *Usul'*üne çeşitli ilaveler yapmıştır. Hudarî Bek daha sonra Mısır'a gelip, el-Kadâü's-şer'i Medresesi öğrencilerine fıkıh usulü dersleri vermeye başladığında, öğrencilerinin el-Ezher mezunu olduklarını ve birçok fıkıh usulü kitabı okuduklarını görerek, söz konusu esere buradaki ihtiyaçları da göz önüne alarak çeşitli ilaveler yapmış ve son şeklini vermiştir.³ Hudarî bu kitabında önce konuyla ilgili isabetli bulduğu ve benimsediği görüşü ve delillerini; daha sonra da muhalif görüşleri zikretmiş ve eserini bol örneklerle zenginleştirmiştir.

2. *Târîhu't-Teşri'i'l-İslamî* (Kahire 1920, 1926, 1930, 1934, 1939, 1954, 1960, 1964, 1967, 1970, 1980; Beyrut 1960, 1967, 1980, 1988, 1992, 1994). Bu eserde, İslam hukuk tarihi devreler halinde ve muhtasar bir şekilde incelenmiş, ayrıca fıkıh eğitiminin nasıl daha verimli hale getirilebileceği meselesi ele alınmıştır. Hudarî Bek, eserin sonunda konuları daha ayrıntılı olarak işleyeceği ve ihtilafların tarihinden bahsedeceği başka bir kitap yaza-

¹ Tâhâ Hüsey'n ile Hudarî Bek arasındaki ilişkiler ve çeşitli tartışmaları hk.bk. Tâhâ Hüsey'n, *Min Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, Beyrut 1980-81, III, 371-372; a.mlf., *el-Eyyâm (el-Mecmûatü'l-Kâmile* içerisinde), Beyrut 1986, I, 457; a.mlf., *Hadisü'l-Erbiâi (el-Mecmûatü'l-Kâmile* içerisinde), Beyrut, 1988, II, 640-663; Hamdi es-Sekket - Marsden Jones, *Âlâmü'l-Edebi'l-Muasırfi Mısır -I-*, (Taha Hüsey'n), Kahire-Beyrut 1402/1982, s. 283; Mahmud Mehdî el-İstanbulî, *Tâhâ Hüsey'n fi mizânîl-ulemâ ve'l-üdebâ*, Beyrut-Dımaşk 1403/1983, s. 97; Ahmed Ulebî, *Tâhâ Hüsey'n*, Beyrut 1985, s. 199, 221-222, 355; Necah Umer, *Tâhâ Hüsey'n, Eyyâm ve Meârik*, Beyrut ts., (Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Arabiyye), s. 45-46.

² Tâhâ Hüsey'n, *el-Eyyâm (el-Mecmûatü'l-Kâmile* içerisinde), I, 457.

³ Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, Kahire 1389/1969, el-Mektebetü'l-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, s. 12-13.

çağını vaat etmiş⁴ ise de, kaynaklarda böyle bir eserine rastlanmamıştır. Adı geçen kitap Haydar Hatipoğlu tarafından *İslam Hukuku Tarihi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1974, Kahraman Yayınları).⁵

3. *Muhâdarât Târîhu'l-ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Emeviyye)* (Kahire 1925, 1930, 1934, 1969; Beyrut, ts., Daru'l-Ma'rife). İki cüzden meydana gelen kitap, Hudaî Bek'in el-Câmiatü'l-Mısıriyye'de verdiği İslam tarihi ders notlarından meydana gelmektedir. İçerisinde yirmi üç ders bulunan birinci cüzde, genel olarak İslam tarihi, İslam tarihçisinin bilmesi gereken hususlar ile Cahiliye dönemi hakkında kısa bilgiler verildikten sonra, Hz. Peygamber'in hayatı, peygamberliği, savaşları, çeşitli alanlardaki tatbikatı ve vefatı anlatılmış, daha sonra da Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in halifelik dönemlerinde meydana gelen olaylar incelenmiştir. İkinci cüz ise, yirmi üçüncü dersden kırkıncı derse kadar olup, Bizans hakimiyeti altında bulunan toprakların fethi konuları ile Hz. Ömer; Osman ve Ali'nin hayat hikayeleri, özellikleri, şehit edilmişleri, Muaviye'den (ö. 60/680) II. Mervan'a (ö. 132/750) kadar geçen dönemde yaşayan Emevî halifelerinin hayatları ve meydana gelen siyasi olayları kapsamaktadır. Söz konusu eser, Emevîler döneminde halifelik, seçim, bey'at, ülkenin idaresi, yargı sistemi, divanlar, para basımı ve Emevîlerin çöküş sebeplerinin değerlendirildiği bir bölüm ile sona ermektedir.

4. *Muhâdarât Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbasiyye)* (Beyrut, ts., Dâru'l-Ma'rife; Kahire ts., Dâru'l-Fikri'l-Arabî). Konuların sistemi farklı olmakla birlikte, önceki eserin devamı olarak kaleme alınan bu kitap, İslam tarihinde Abbâs b. Abdülmuttalib'in hayatı ile başlar ve Bağdat Abbâsî halifelerinden el-Mu'tasım Billah'a (ö. 656/1258) kadar geçen dönemi ve Abbasiler Devleti'nin çöküş sebeplerini anlatır.

5. *Nûru'l-Yakîn fî Sîreti Seyyidi'l-Mürselin* (Kahire 1315/1897, 1320/1902, 1326/1908, 1327/1909, 1344/1925-26, 1349/1930, 1354/1935, 1367/1948; Beyrut 1406/1986; nşr. Nayif el-Abbâs, Beyrut-Dımaşk 1409/1989; Beyrut 1418/1997; Riyad ts., Dâru'l-Cîl). Hz. Peygamber'in hayatından bahseden bir eserdir. Kur'an-ı Kerim ile Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri dışında, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ*, Kadı İyâz'ın (ö. 544/1149) *es-Şifâ*, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*, Halebî'nin (ö. 1044/1635) *es-Sîre*'sinin kaynak olarak kullanıldığı bu eserde, Hz. Peygamber'in nesebi, doğumu ve peygamberlikten önceki hayatı ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, daha sonra peygamberlik dönemi, aile ve ibadet hayatı, savaşları, çeşitli devlet başkanlarına gönderdiği mektup ve elçileri, hastalığı, vefatı ve mucizeleri edebi bir üslupla anlatılmıştır.

⁴ Hudaî, *Târîhu't-Teşri'i'l-İslâmî*, Kahire 1960, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, s. 376.

⁵ Haydar Hatipoğlu tarafından *İslam Hukuku Tarihi* (İstanbul 1974, Kahraman Yayınları) adıyla Türkçe'ye tercüme edilen bu eser, tarafımızdan Arapça asıyla karşılaştırılarak okunmuş ve Türkçe tercüme genel hatlarıyla başarılı bulunmuştur. Ayrıca, elinizdeki makalenin hazırlanması sırasında da bu tercümeden yararlanılmıştır.

6. *İtmâmü'l-Vefâ fi Sîreti'l-Hulefâ* (Kahire ts., el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ). Hilafetin mahiyeti, halifede bulunması gereken şartlar, seçilmesi ve görevleri gibi hilafetle ilgili çeşitli konuların incelendiği bir mukaddime ile başlayan eser, iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın hilafetleri dönemindeki fetihler, İslam toplumundaki ibadet hayatı, yargı sistemi, cihad ve beytülmal uygulamaları ile çeşitli dini ilimlerin gelişmesi; ikinci bölümde ise, Hz. Osman ve Ali'nin hayatları, hilafetleri, uygulamaları ve şehit edilişleri anlatılmaktadır. Hudarî Bek'in 1316 (1898) yılında Mansûra şehrinde yazdığı bu eserde, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri ile Taberî (ö. 310/923), Mes'ûdî (ö. 346/957), İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) ve İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) tarihleri, Gazzâlî'nin *İhya*'sı ve Muhammed et-Tartûşî'nin (ö. 520/1126) *Sirâcü'l-mülûk* adlı eseri kaynak olarak kullanılmıştır.

7. *Mühezzebü'l-Egâni* (Kahire 1926). Ebü'l-Ferec el-İsfahanî'nin (ö. 356/967) *Kitâbü'l-Egâni*'sinin ihtisarı olan eser, *el-Egâni*'nin asıl nüshalarından karşılaştırılarak on beş yılı aşkın bir süre içerisinde yazılmıştır. Tâhâ Hüseyin, bu ihtisarı öğrenciler için faydalı bulmakla beraber, onun, insanı eserin asıl nüshasından asla müstağni kılamayacağını, ayrıca hocası Hudarî'nin bu uzun yıllarını, yazılmış bir eseri ihtisar etmekle değil de asrın ilim zevkine uygun bir kitap yazmakla geçirmesinin daha uygun olacağını söylemiş ve bu konuda müellif ile aralarında çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir.⁶

8. *Muhadarât fi Beyâni'l-Ahtâi'l-İlmiyyeti't-Târîhiyye Elleti İştemele Aleyhâ Kitâbü "Fi's-Şi'ri'l-Câhilî"* (Kahire 1927). Bu kitap, Tâhâ Hüseyin'in *Fi's-Şi'ri'l-Câhilî* adlı eserindeki bazı konuları ilmî ve tarihî açılarından tenkit etmektedir.

Öte yandan, Âyide İbrahim Nusayr, *el-Kitâbü'l-Arabîyye elleti nüşiret fi Mısır* adlı eserinde Muhammed el-Hudarî'ye *Hâşiyetü'l-Hudarî alâ Şerhi İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* isimli bir eser nispet etmekte⁷ ise de Arap grameriyle ilgili olan bu eser, Hudarî nisbesiyle anılan Muhammed b. Mustafa b. Hasan ed-Dimyâtî'ye (ö. 1287/1870) aittir.⁸ Ayrıca, Hudarî Bek, *İtmâmü'l-vefâ* adlı eserinde Ümeyye oğulları, halifeleri ve onların Şam ve Endülüs'teki devletleri konusunda hususî bir eser yazdığını ve buna *el-Fütûhâtü'l-İslamiyye fi Ahdi'd-Devleti'l-Emeviyye fi's-Şark ve'l-Endelüs* adını verdiğini

⁶ Tâhâ Hüseyin, *Hadîsü'l-Erbâi* (el-Mecmûatü'l-kâmile içerisinde), II, 640-663.

⁷ Âyide İbrahim Nusayr, *el-Kütübü'l-Arabîyye elleti nüşiret fi Mısır beyne âney 1926-1940*, Kahire 1980, s. 102.

⁸ Bu eserin bazı baskıları için bk. Muhammed el-Hudarî, *Hâşiyetü'l-Hudarî alâ Şerhi İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Kahire 1282/1865, 1287, Matbaa-i Kastaliye; Kahire 1306/1888, el-Matbaatü'l-Ezheriyye; Kahire 1372/1952, İstikâmet Matbaası; Bulak 1302, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Miriyye; Beyrut 1995, Dâru'l-Fikr.

söylemekte⁹ ise de, kaynaklarda ona ait bu isimde bir esere rastlanılamamıştır.¹⁰

II. FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

Hayatı ve eserleriyle ilgili yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, Muhammed Hudaî Bek öncelikle İslam tarihi alanında kendisini yetiştirmiş bir ilim adamıdır. Eğitimciliği sırasında ise usûl-i fıkıhla ilgili çeşitli derslere girmiş ve bu sebeple de İslam hukuku, usulü ve tarihiyle ilgilenmiştir.

Biz burada Muhammed Hudaî Bek'in İslam hukukunun kaynakları, doktrini ve tarihsel süreci hakkındaki görüşlerini, onun *Usûlü'l-Fıkh ve Târîhu't-Teşrî'i'l-İslamî* adlı eserlerinden ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Hudaî Bek, *Usûlü'l-Fıkh*'ının girişinde de belirttiği gibi, bu eserini Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usul*'ü, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Muhtasar*'ının çeşitli şerhleri, Karafî'nin (ö. 684/1285) *Tenkîhu'l-Fusûl*'ü ve İsnevî'nin (ö. 772/1370) *el-Minhâc* şerhini temel alarak yazmış ve daha sonra da eğitim-öğretim sürecindeki ihtiyaçlara göre onu geliştirmiştir.¹¹ Dolayısıyla, bu eser, tamamıyla adı geçen temel metinlerden inşa edilmiş ve müellifin usul-i fıkıh konularında yaptığı özel herhangi bir tercihe rastlanmayan didaktik bir ders kitabıdır.

Hudaî Bek'in *Usûlü'l-fıkh*'ı sistematik olarak dört ana bölümden (kitap) meydana gelmektedir. Birinci bölümde ahkâm (hüküm, hâkim, el-mahkûm fih/fiil, el-mahkûm aleyh/mükellef); ikinci bölümde lafızlardan hüküm çıkarma biçim ve metotları; üçüncü bölümde tafsilî hükümlerin delilleri olan Kitap, sünnet, icma, kıyas, ibâha-i asliye, istishab, şer'u men kablenâ, mezheb-i sahabî, teâruz ve tercih; dördüncü bölümde ise içtihad ve taklit konuları incelenmiştir.¹²

Müellif konuları incelerken genel olarak cumhurun ve Hanefîlerin görüşlerini bazı delil ve gerekçeleriyle kısaca özetlemeye çalışmıştır. Bu çerçevede, hem eserin içeriği hem de Hudaî Bek'in bazı tercihlerine örnek olmak üzere, temel usul konularında söylediklerini özetlemek istiyoruz:

Hudaî Bek, eserinin ikinci bölümünü meydana getiren lafızlardan hüküm çıkarma keyfiyet ve metotları konusunu incelerken, önemli bir beyan

⁹ Hudaî, *İtmâmü'l-Vefâ fi Sîreti'l-Hulefâ*, Mısır ts., (el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ), s. 204.

¹⁰ Muhammed Hudaî Bek'in hayatı ve eserleri hk.bk. Zirikî, *el-Âlâm*, VII, 151; Serkîs, *Mu'cemü'l-matbûât*, Kahire 1345/1928, s. 825-826; a.mlf., *Câmiu't-Tesânîfi'l-Hadîsiyye*, Kahire ts., II, 20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Beyrut, ts., X, 295-296; Muhammed b. Hasan el-Hacvî, *el-Fikru's-Sâmi*, II, 536; Brockelmann, *GAL Suppl.*, Leiden 1942, III, 310; Âyide İbrahim Nusayr, *el-Kütübü'l-Arabîyye elleti nüşîret fi Mısır beyne âney 1926-1940*, Kahire 1980, s. 44, 69, 102, 133, 136, 179; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 344; *el-Mevsûatü'l-Arabîyyetü'l-Müeyyessere*, Kahire ts., (eş-Şa'b, 965'den ofset), I, 758; "el-Hudaî", *el-Kâmûsu'l-İslâmî*, II, 250-251; Ferhat Koca, "Hudaî", *DİA*, XVIII, 283-284.

¹¹ Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, Kahire 1389/1969, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, s. 13.

¹² Hudaî, *a.g.e.*, s. 20.

türü olan tahsis çerçevesinde; Kur'ân-ı Kerîm'in yine Kur'ân'la tahsis edilmesi hususunda bütün bilginlerin ittifak ettiğini; Kur'ân'ın sünnetle tahsisi konusunda ise, cumhura göre haber-i vâhit de dahil olmak üzere, sünnet ile Kur'ân-ı Kerîm tahsis olabilir iken, Hanefilere göre sadece mütevatir veya meşhur haber ile Kur'ân'ın âmminin tahsis edilebileceğini, haber-i vâhidin ise Kur'ân nassını ancak onun başka bir katı delil ile tahsis edilmesinden ve katiyetten zanniyete dönüşmesinden sonra tahsis edebileceğini söylemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in kıyasla tahsisi konusunda da cumhur olumlu görüş belirtilirken, Hanefiler ise yine Kur'ân nassının başka bir katı delil ile tahsis edilmesinden sonra ancak bunu caiz görmüşlerdir.¹³

Şer'î hükümlerin delilleri (hukukun kaynakları) konusunun girişinde, bütün şer'î delillerin genel özelliklerine dikkat çeken Hudaî Bek, bu özelliklerden birincisini, şer'î delillerin aklî hükümlere aykırı olmamaları şeklinde belirlemiş ve bu özelliğin temel dayanağı olan bir takım gerekçe ve delilleri sıralamıştır. Şer'î delillerin ikinci özelliği; onların nakle ve reye (akla) dayalı (râci) olmasıdır. Şu kadar var ki, nakle ve akla dayalı bu delillerden her biri bir diğerine muhtaçtır. Çünkü, naklî delillerle istidlâl sırasında onlar üzerinde aklî muhakeme (nazar) gerektiği gibi, reyle hüküm de ancak nakle dayandığı zaman şeran muteber olur. Nakle dayanan deliller Kitap ve sünnet; reye dayananlar ise kıyas ve istidlâldir. Ayrıca bu gruplara dahil olan icma, sahâbi mezhebi, istihsan, maslahat-ı mürsele gibi bir takım mülhak deliller de vardır. Şer'î delillerin üçüncü özelliği ise, onların aklî burhanlara ve Hz. Peygamberin doğruluğuna delalet eden mucize gibi dinî/akîdevî prensiplere uygun olmalarıdır.¹⁴

Hudaî Bek, şer'î delillerin birincisi olan Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili olarak şu temel esaslara vurgu yapmıştır: 1. Kur'ân-ı Kerîm (Kitap), dinin tamamı ve umdesidir (külleytü's-şerîa). 2. Kur'ân-ı Kerîm'in indiriliş sebep ve yollarını bilmek, Kur'an ilmine râm olmak isteyen kimse için gereklidir. 3. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alıp da onun tarafından reddedilmiş olan her olayın (ister onun nüzulünden önce, isterse sonra vuku bulmuş olsun) butlanının kesin delili yine bizzat Kur'ân-ı Kerîm'dir. 4. Kur'ân hükümlerinin çoğunluğunu cüz'î değil, küllî hükümler teşkil eder. Küllî hükümler de çoğunlukla beyana muhtaçtır. Kuran'ın beyanı ise sünnetledir.¹⁵

Şer'î delillerin ikincisi olan sünnet konusunu; sünnetin mahiyeti, senedi, hücciyeti ve Kur'ân yanındaki yer ve derecesi olmak üzere dört ana başlık altında ayrıntılı bir şekilde ele alan Hudaî Bek, sünnetin hücciyeti konusunda bütün Müslümanların icma ettiğini belirterek, bu duruma Allah'ın kitabının delâlet ettiğini söyler ve konuyla ilgili ayetleri delil olarak getirir. Bununla birlikte Hudaî Bek, sünnetin, kendisine itibar edilmek hususunda

¹³ Hudaî, *a.g.e.*, s. 186-189.

¹⁴ Hudaî, *a.g.e.*, s. 205-209.

¹⁵ Hudaî, *a.g.e.*, s. 210-214.

Kur'ân'dan sonra geldiği ve mana bakımından da Kur'ân'a raci olduğu hususunu da hatırlatır.¹⁶

Üçüncü delil olan icmayı, "bir asırda ümmetin müctehidlerinin şer'î bir hüküm üzerinde ittifak etmeleri" olarak tarif eden Hudaî Bek, bu tanımda yer alan çeşitli unsurları ayrıntılı bir şekilde inceler. İcma ile ilgili temel tartışma alanlarından biri olan icmanın imkanı konusunda, onun meydana gelmesini mümkün gören cumhurun görüşünü benimseyen Hudaî Bek, icmanın hukuki değeri hakkında ise, İslam ümmetinin icmanın kati bir delil olduğu konusunda karar verdiğini, her asrın hukukçularının önceki müctehidlerin reyine muhalefet eden kimseleri şiddetli bir şekilde reddettiklerini, böyle bir durumun ise, söz konusu ittifakların sırf zanlara değil, bizzat Hz. Peygamberden gelen bir takım kati haberlere dayandığına delalet edeceğini ileri sürer.¹⁷

Şer'î delillerin dördüncüsü olarak kabul edilen kıyas konusu ise, Hudaî Bek'in *Usûlü'l-fıkıh*'ında dikkati çekecek derecede geniş bir şekilde işlenmiştir.¹⁸ Önce Gazâlî, Kadı Beyzâvî, Sadruşşerîa, İbnü'l-Hâcib ve İbnü'l-Hümâm gibi çeşitli usulcülerin kıyas tanımlarını sevk eden Hudaî Bek, daha sonra bu tarifleri, tanım teknikleri bakımından incelemiştir.¹⁹ Kıyasın tanımından sonra, kıyasın rükünleri olan asıl, aslın hükmü, fer' ve illet konularını geniş bir şekilde ele alınmıştır. Hudaî Bek kıyasın çeşitlerini anlatırken, hafî kıyas çerçevesinde istihsanı incelemiş ve bu konudaki usulcülerin ihtilaf ve tartışmalarını naklederek şu sonuca varmıştır: Hanefîlere göre istihsan, onların muarızlarının zannettikleri gibi, delilsiz bir görüş veya heva ve hevesle söylenen bir söz değil, bilakis başka bir kıyasa muarız olan ve dayandığı naklî delilin (eser) kuvveti sebebiyle de ona tercih edilen bir kıyastır.²⁰

Hudaî Bek, bu aslî delilleri anlattıktan sonra, İslam hukukunda kaynaklar hiyerarşisi içerisinde yer alan ibâha-i asliye, istishab, şer'u men kablenâ ve mezheb-i sahabî delillerini ve deliller arası tearuz ve tercih konusunu incelemiş, bundan sonra da eserinin son bölümünü oluşturan içtihat ve taklit konularıyla ilgili çeşitli usul tartışmalarını, özellikle cumhurun perspektifinden özetlemiştir.²¹

Hudaî Bek'in fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili görüş ve tercihlerine, ders kitabı olarak yazdığı *Usûlü'l-fıkıh*'ından daha ziyade, bizzat kendi alanı olan İslam tarihi branşıyla da kesişen çeşitli konuları bulunan *Târîhu't-Tesrî'i'l-İslamî* adlı eserinde rastlanmaktadır. Hudaî Bek'in tarihçiliğinin açıkça kendini hissettirdiği bu eserde, İslam hukuk tarihi devreler halinde ve muhtasar bir şekilde incelenmiş, ayrıca fıkıh eğitiminin nasıl daha verimli hale getirile-

¹⁶ Hudaî, *a.g.e.*, s. 239, 242-245.

¹⁷ Hudaî, *a.g.e.*, s. 271, 284, 287.

¹⁸ Hudaî, *a.g.e.*, s. 288-352.

¹⁹ Hudaî, *a.g.e.*, s. 288-293.

²⁰ Hudaî, *a.g.e.*, s. 335.

²¹ Hudaî, *a.g.e.*, s. 366-384.

bileceğine dair yazarın tecrübe ve önerileri dile getirilmiştir. İslam hukukunun evreleri anlatılırken, siyasi tarihle ilgili geniş bilgilere yer verilen eserde, özellikle geçmiş dönemlerde yaşamış olan fukahânın tercüme-i halleri verilirken çeşitli tarih ve tabakat kaynaklarından yararlanılmıştır. Hudaî Bek'in tahlil ve değerlendirmelerden daha çok bilgilendirmeye ağırlık verdiği bu kitapta konular ele alınırken, başta İmam Şâfiî'nin *el-Üm* ve *er-Risâle*'si olmak üzere, fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili temel eserlerden uzun alıntılar yapılmıştır.

Hudaî Bek eserin mukaddimesinde İslam hukuk tarihini, 1. Hz. Peygamber dönemi; 2. Hulefâ-yı râşidîn devrinin nihayeti ile son bulan büyük sahabeler dönemi; 3. Küçük yaştaki sahabeler ve onların çağdaşları olan tâbiîler dönemi (hicrî birinci asrın sonuna kadar); 4. Fıkıhın bir ilim dalı haline geldiği dönem (Hicrî birinci asrın sonundan üçüncü asrın sonuna kadar); 5. Büyük esrelerin yazılıp, fikhî meselelerin çoğaldığı, ilmî tartışmaların meydana geldiği dönem (Hicrî üçüncü asrın sonundan Abbasilerin Moğollar tarafından yıkılışına kadar geçen süre); 6. Taklit devri (beşinci dönemin sonundan başlayıp günümüze kadar geçen süre) olmak üzere altı döneme ayırmış ve teşri tarihinin bu şekilde altı devreye ayrılmasının, kendisinin uygun gördüğü bir tasnif olduğunu vurgulamıştır.²²

Teşri tarihinin birinci devresini teşkil eden Hz. Peygamber döneminde, özellikle Kur'ân-ı Kerim'de hükümlerin teşriî sırasında; güçlüğü olmaması, tekliflerin az kılınması ve tedrice uyulması şeklinde üç temel ilkeye riayet edildiğini belirten Hudaî Bek, özellikle tedricle ilgili olarak, Hz. Peygamberin Araplarda birçok âdetin kökleştiği bir ortamda peygamber olarak geldiğini, bu âdetlerden ümmetin oluşumuna zararı bulunmayanların ibkâ edildiğini, zararlı olanlardan ise toplumun uzak tutulmasının kanun koyucu tarafından istendiğini, ancak bu alanlarda kesin hükümler konulurken tedric prensibine riayet edildiğini söylemiştir.²³

Hudaî Bek, fıkıhın ikinci dönemini teşkil eden Hulafâ-yı Râşidîn devri içtihat faaliyetlerini anlatırken, bu dönemde zemmedilen reyin, gerçekten Kitap ve sünnete dayalı olmayan şahsî kanaat ve nefsanî arzulara müstenit görüşler olduğunu, muteber ve övgüye layık olan reyin ise ancak Hz. Ömer'in kadısına yazdığı mektupta belirttiği şartlar dahilinde beyan edilmiş hükümler olduğunu, zira böyle bir hükmün, nasların ruh ve gayesine uygun düşeceğini belirtmiştir.²⁴

Hudaî Bek fıkıhın üçüncü döneminde (hicrî 41-100 yılları arası) ise, Müslümanların bir takım siyasi fırkalara ayrıldığını, alimlerin çeşitli şehirlerle dağıldıklarını, hadis rivayetinin yaygınlaştığını, uydurma hadislerin ortaya çıktığını, Arap ırkından olmayan birçok İslam aliminin yetiştüğünü, hadis

²² Hudaî, *Târîhu't-Teşri'i'l-İslamî*, Kahire 1960, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, s. 4-5.

²³ Hudaî, *a.g.e.*, s. 18, 20-21.

²⁴ Hudaî, *a.g.e.*, s. 115.

ve rey ehli arsında çeşitli tartışmaların yaşandığını anlatır.²⁵ Bu dönemin özellikleri arasında yer alan ehl-i hadis ile ehl-i rey arasındaki tartışmalar konusunda Hudaî Bek şu değerlendirmede bulunur: "Hadis ehli, rey ehlini 'Kıyas için bazı hadisleri terk ediyorlar' gerekçesiyle ayıplıyorlardı. Halbuki bu kınama hatalıdır. Çünkü, kıyası, sabit sünnete tercih eden rey ehlinen herhangi bir kimse görmüyoruz. Ancak, bir hâdis hakkında kendisine hadis rivayet edilmeyen veya rivayet edilen hadisin senedini sağlam görmeyen rey ehli, reyle fetva verirdi. Bu durumda verdiği fetva, kendisi tarafından bilinmeyen bir sünnete veya bilindiği halde rivayetine güvenmediği veyahut da onun nazarında daha kuvvetli bir delile ters düşen bir sünnete, muhalif olurdu."²⁶

Hudaî Bek dördüncü devrin özelliklerini; şehircilik ve kalkınmadaki gelişmeler, İslam şehirlerindeki ilmî hareketler, hafızların sayısının artması ve hafız yetiştirilmesi konusuna önem verilmesi, sünnetin tedvin edilmesi, fikhın kaynakları konusunda ihtilafların belirmesi ve fikhî ıstılahların ortaya çıkması olarak sayar.²⁷ Hudaî Bek, bu dönemde İslam şehirlerindeki bilimsel hareketlerin artmasını; birincisi, Arap olmayan milletlerin İslam dinini kabul etmeleri; ikincisi de bu devrin başlangıcından itibaren Arapça'ya tercüme edilen Farsça ve Rumca (Yunanca) kitapların etkilerine bağlar.²⁸ Hudaî Bek, bu sebeplerden tercüme faaliyetlerinin önemini anlatırken, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yaşanan Kur'ân'ın yaratılması (halku'l-Kurân) meselesine değinerek, Halife Memun'un Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiasını savunan kalamcılara meylettğini ve bu görüşü kabul ettirebilmek için çeşitli ilim adamlarına baskı yaptığını belirtir. Böyle bir baskının hiçbir zaman tasvip edilemeyeceğini ve bunun büyük bir hata olduğunu ifade eden Hudaî Bek, Memun'un bu hareketinin en azından fikir ve vicdan hürriyetine kelepçe vurmak anlamına geleceğini söyler. Halifenin haksız baskısına rağmen hadis ehlinin, kalamcılar karşısında direndiklerini, çoğunluğun da onların yanında yer aldığını ve böylece hadis ehlinin muratlarına erdiklerini anlatan Hudaî Bek, bu gerginlikler sonunda bizim ile kalamcılar arasında ilişkinin kesildiğini, kalamcıların (Mutezile) görüşlerinin yalnızca hadis ehlinin naklettiği kadarıyla bilindiğini ve onlar tarafından yazılmış olan kitaplardan hemen hiçbir şeyin bulunmadığını, bununla beraber amelî hükümlerin teşriinde kalamcıların etkisi olduğunu söyler.²⁹ Hudaî Bek'in bu değerlendirmelelerinden, onun, ehl-i hadis ile kalamcılar arasında yaşanan halku'l-Kurân konusundaki tartışmalarda, açıkça ehl-i hadis yanında yer aldığı anlaşılmaktadır.

²⁵ Hudaî, *a.g.e.*, s. 134-146.

²⁶ Hudaî, *a.g.e.*, s. 144-145.

²⁷ Hudaî, *a.g.e.*, s. 174-230.

²⁸ Hudaî, *a.g.e.*, s. 176. *Târîhu't-Teşrî'i'l-İslamî'nin* Türkçe tercümesi olan *İslam Hukuku Tarihi* (trc. Haydar Hatipoğlu) adlı eserde (s. 191), "Rumca (Yunanca)" ifadesi yer almamaktadır.

²⁹ Hudaî, *a.g.e.*, s. 177.

Hudarı Bek, yine bu dönemin genel özelliklerinden biri olan, İslam hukukçularının fikhin kaynakları üzerinde ihtilafa düşmeleri konusunu, özellikle sünnet, icma, kıyas, rey ve istihsan çerçevesinde geniş bir şekilde anlatır. Bu sırada, maslahat-ı mürselenin kaynak olup olmadığı tartışmasına da giren Hudarı Bek, bu konudaki tercihini şu şekilde ortaya koyar: "Bu görüşü (mesâlih-i mürsele) genişletmek zarara yol açar. Çünkü, o, bazen birçok hadisi terk etmeye sebep olur; özellikle de mesâlih-i mürseleyi kullanan kişi geniş çapta hadis araştırması yapmamışsa."³⁰

Öte yandan, bu dönemdeki tartışmalarla ilgili olarak özellikle İmam Şâfiî'nin *el-Üm ve er-Risâle*'sinden oldukça geniş alıntılar yapan ve bu eserlerde takip edilen metodu beğendiğini söyleyen Hudarı Bek, gerek sünneti kaynak olarak kabul etmeyenlerin delillerinin, gerekse Şâfiî'nin sünnetin kaynak olduğu hususunda ileri sürdüğü delillerin, Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde daha ayrıntılı bir şekilde anlatıldığını, bazı müteahhirin alimlerin kitaplarında ise, sünnetin hücciyeti hakkında, "Sünnet, zarurât-ı diniyyededir" sözünden başka bir şey söylenmediğini, bu sebeple, İmam Şâfiî ile söz konusu bilgilerin meseleleri işleyişleri arasında mukayese edilemeyecek kadar büyük farkların bulunduğunu ileri sürer.³¹

Dördüncü dönemin özelliklerinden biri olan fikhî meselelerin çoğalması konusunu anlatırken, şer'î hileler meselesine değinen Hudarı Bek, halkı dinî hükümlerin sorumluluğundan sözde kurtarmak için onlara çeşitli meseleleri beyan etmek üzere bir takım fıkıhçı geçinen kişilerin türemesini, tarihin naklettiği en garip olaylardan biri olarak nitelemiştir. Beşerin koyduğu kanuna uyan bir avukattan böyle bir şeyin zuhur etmesini, -çok az dahi olsa, onun bir takım hileli yollarla, suçluyu cezadan kurtarma gayreti sebebiyle- anlaşılabilir bulan Hudarı Bek, buna rağmen, söz konusu avukatın bu gayretini, onun sorumluluk duygusunun zayıflığının bir delili olarak değerlendirir. Buna rağmen, söz konusu avukat, bu gayretlerini gösterirken, "din" olarak tanıdığı bir hükmün iptali için hile yapmış değildir. Hudarı Bek, bu şekilde, beşer kanunuyla ilgili hile yollarına girişen avukata karşı, sağduyu sahibi kişiler tarafından nefret duyulurken; ilahî kanun hakkında hile yollarını tutan bir fıkıhçıya karşı nasıl bir nefret ve üzüntü duyulması gerektiğini okuyucuya sorar.³²

Hicrî IV. Asrın başlangıcından Abbasi devletinin yıkılışı olan 657 tarihine kadar süren fikhin beşinci döneminin özelliklerini anlatırken, siyasî

³⁰ Hudarı, *a.g.e.*, s. 200. Bizim yukarıda tırnak içi olarak tercüme ettiğimiz cümleler, *Târîhu't-Teşrî'i'l-İslami*'nin Türkçe tercümesi olan *İslam Hukuku Tarihi* (trc. Haydar Hatipoğlu) isimli kitapta (s. 209) şöyle tercüme edilmiştir: "Ancak bilindiği gibi, bu görüşü (mesâlih-i mürsele) genişletmek çok sakıncalıdır. Tabiri caiz ise, böyle yapmakla "Kaş yapayım derken göz çıkarma" olur. Çünkü, bu yol icabında birçok hadisleri terk etmeye sebep olur. Özellikle bu yolda giden bir fıkıhçı, geniş çapta hadis araştırması yapmamışsa derhal hataya düşer." İşbu tercüme, mütercim'in görüşlerini müellife söyletecek tarzda, asıl metinden uzaklaşma olarak değerlendirilebilir.

³¹ Hudarı, *Târîhu't-Teşrî'i'l-İslami*, s. 226-227.

³² Hudarı, *a.g.e.*, s. 279.

olaylar ile fikrî ve hukukî gelişmeler arasındaki ilişkiye dikkati çeken Hudaî Bek, bu dönemde ilim sahasında büyük gelişmeler olmakla beraber, siyasi bağımsızlığın zedelenmesine paralel olarak teşrîde bağımsızlık ruhunun da zaafa uğrayıp, onun yerine taklit ruhunun yerleştiğini söylemiştir.³³ Büyük öğrenciler yetiştiren imamlar hakkında cumhurun kalbinde güven ve itimat kökleştikten sonra, yeni bir mezhep ortaya koyarak halkı buna davet etmenin zorluğuna işaret eden Hudaî Bek, böyle bir iddia ile ortaya atılacak kişinin toplumdan dışlanabileceğini, hatta böyle bir kişiyi çekemeyenlerin ona çeşitli zararlar verebileceklerini ve "haset" denilen hastalığın ateşinin hiçbir dönemde sönmediğini, bu endişeler sebebiyle de içtihad gücünü kendinde bulan bazı fıkıhçıların, böyle bir teşebbüse girişmeyerek, sadece bağlı buldukları mezhep içerisinde içtihad etmekle yetinmiş olabileceklerini söylemiştir.³⁴

Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinden günümüze kadar geçen fıkıhın altıncı dönemini sırf taklit dönemi ve özellikle de dini ilimler alanında gerileme devri olarak niteleyen Hudaî Bek, ayrı ayrı yerlerde bulunan İslam alimleri arasındaki irtibatların kesilmesini ve imamların temel eserleriyle bizim aramızdaki ilişkinin kopmasını bu gerilemenin sebepleri olarak saymıştır. Özellikle, temel eserler ile aramızdaki irtibatın kesilmesi konusunda Hudaî Bek, bizler ile seleflerimiz arasına karanlık bir zaman diliminin girdiğini, artık bu değerli kitapların uyutuldukları yerlerden çıkarılmaları ve ilimle meşgul olanların yüzlerinin onlara çevrilmesi gerektiğini, onları okuyup, okuttuğumuz takdirde, İslamî ilimlerde terakki edilebileceğini ve ancak o zaman içimizde fıkıhçılar vardır demek imkanını bulabileceğimizi söylemiştir.³⁵

Muhammed Hudaî Bek, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslamî* adlı eserinin sonunda, günümüzde fıkıhçı yetiştirmenin iki engeli bulunduğunu, bunlardan birincisinin, elde mevcut fıkıh kitapları olduğunu, çünkü, söz konusu bu kitapların fıkıhçı yetiştirmeye elverişli eserler olmadığı söylemiştir. İkinci engelin ise, eğitim sistemi olduğunu ileri süren Hudaî Bek'e göre, günümüzde fıkıh eğitimine yeni başlayan ile bu eğitimi sözde bitiren arasındaki tek fark, birinin az fikhî meseleleri, diğerinin ise çok meseleleri öğrenmiş olmasıdır. Halbuki, Hudaî Bek'e göre, yalnızca çok meseleleri bilmek, öğrencide fıkıh ruhunu canlandırmaya yetmez. Fıkıhta yüksek derecelere ulaşılan dönemlerde fıkıh talibi, yalnız fıkıhla meşgul olur ve fıkıh ilmini diğer ilimlere karıştırmazdı. Günümüz eğitim sisteminde ise, ilk öğretim ile yüksek öğretim arasında herhangi bir fark gözetilmemekte; ilk ve orta öğretimde çeşitli ilimler okutulduğu gibi, yüksek öğretimde de aynı durum devam etmektedir. Bu sebeple de yüksek öğrenimini tamamlayanlar ne fıkıhçı, ne edebiyatçı ve ne de felsefeci olabilmektedir. Onlar, sadece çeşitli ilim dallarından genel ve başlangıç bilgileri almışlardır. Bu mezunların fıkıh bilgisi, nahv ve matematik bilgisinden

³³ Hudaî, *a.g.e.*, s. 323.

³⁴ Hudaî, *a.g.e.*, s. 326.

³⁵ Hudaî, *a.g.e.*, s. 365, 366-368.

farksızdır.³⁶ Hudaî Bek'in bu değerlendirmeleri, yaklaşık yüz yıl önce Mısır'da verilen fıkıh eğitimiyle ilgili ise de, söz konusu değerlendirmelerin günümüz Türkiye'sindeki İlahiyat fakültelerinde yapılan İslam hukuku eğitimi için de geçerli olabileceğini söylemek mübalağa sayılmamalıdır.

Hudaî Bek, din eğitiminde yetkili birisi olmuş olsa, şu prensiplerin uygulanmasını isteyeceğini söyler: 1. Herhangi bir mezhep hakkında yapılacak ilk öğretimde, çözümlü kolay bir fıkıh kitabı ders kitabı olarak seçilmeli ve yalnızca o kitap okutulmalı. 2. Orta öğretimde, mezhep imamının görüşlerini, ona muhalefet eden mezhep içerisindeki müçtehidlerin ve tercih ehlinin görüşlerini ve onların dayandıkları delilleri içine alan, oldukça ayrıntılı bir kitap okutulmalı. 3. Yüksek öğretimde fıkıh, fıkıh usulü ve ahkamla ilgili ayet ve hadisler, mezhep imamları arasındaki ihtilafli meseleler ve onların delillere dayandırma metotları okutulmalı... Yüksek öğretimi bitiren herkese, fıkıhçı derecesi verilmemeli. Ancak, iki veya üç fikhî meselede yapacağı çalışmada, bu konular hakkında mevcut ihtilafları, ihtilaf sebeplerini ve her hukukçunun görüşünü dayandırdığı delilleri ve bu delillerden şer'î hükümleri çıkarma metot ve kurallarını ayrıntılı bir şekilde yazan öğrenciye "fakîh" unvanı verilmelidir.³⁷

Muhammed Hudaî Bek, bu samimi görüş ve önerilerine, bizim de gönülden katıldığımız şu sözlerle son verir: "Her şeyde sürekli bir ilerleme gördüğümüz halde, bizim yerimizde durmamızın ve dedikodudan (kîl u kâl) başka bir şeyle meşgul olmamızın bir anlamı yoktur."³⁸

³⁶ Hudaî, *a.g.e.*, s. 373-374.

³⁷ Hudaî, *a.g.e.*, s. 375.

³⁸ Hudaî, *a.g.e.*, s. 376.